

Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2012

Kemal İnat

[Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi]

Özet

2012 yılında Türkiye'nin Ortadoğu politikasında önceki yıllarla karşılaştırıldığında güvenlik alanında sorunların giderek daha fazla öne çıktığı görülmüştür. Arap Devrimlerinin Kuzey Afrika ülkelerinden Arap Yarımadası'na yayılmaya başladığı 2011 yılında zaten kendisini hissettirmeye başlayan sorunlar, 2012 yılında diğer bölgesel aktörler ile Türkiye'nin, bu devrimler çerçevesinde yaşanan gelişmeler karşısında farklılaşan tavırları nedeniyle giderek büyümüştür. Türkiye, Mısır ve Suudi Arabistan'ın bir tarafta buna karşılık İran, Suriye ve Irak merkezi yönetiminin karşı tarafta yer aldığı bir tablonun ortaya çıkması ve bu tarafların özellikle Suriye'de birbirleriyle çok ciddi bir çatışmaya sürüklenmesi Ortadoğu bölgesindeki güvenlik risklerini artırmıştır. Ancak Türkiye siyasi alanda yaşanan sorunlara rağmen artık iç savaşa sürüklenen Suriye dışındaki Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik alandaki ilişkilerini güçlendirmeye 2012 yılında da devam etmiştir. Bu politikanın sonucu olarak Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle dış ticaretinde önemli artışlar yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu ■ Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ■ Türkiye'nin İran Politikası ■ Türkiye'nin Suriye Politikası ■ Türkiye'nin Irak Politikası

Turkey's Middle East Policy 2012

Abstract

Turkish foreign policy toward the Middle East has confronted with more and novel security challenges in 2012. The problematic issues related to Arab revolutions of 2011 have already had negative repercussions for Ankara. As a result of diverging policy choices toward the Arab revolutions, these conflicting issues caused more strained relations between Turkey and its neighbors in the region. Regional actors divided over how to respond to political deadlocks in the Middle East. While Turkey, Egypt and Saudi Arabia have sided together, Iran, Syria and the central government of Iraq have made their policies jointly. This very division between the regional actors has increased the security risks within the Middle East. These two camps have particularly conflicting policy agendas and as a result, they have become part of a "proxy war" in Syria which constitutes the biggest security threat to the whole region. Despite the deteriorating situation in Syria and its own tense political environment domestically, Turkey, has continued to strengthen its economic relations with the Middle Eastern capitals except Damascus. It was partly a result of this policy that Turkey's export toward the Middle East increased significantly.

Keywords: Middle East ■ Turkey's Middle East policy ■ Turkey's Iran policy ■ Turkey's Syria policy ■ Turkey's Iraq policy

Giriş

Türkiye'nin AK Parti iktidarı döneminde 2011 yılı başlarına kadar Ortadoğu ülkeleri ile kurduğu işbirliği eksenli ilişkinin sürdürülmesi, özellikle Arap Devrimleri çerçevesinde yaşanan gelişmeler sonucu bölgede oluşan kaos ortamında giderek zorlaşmıştır. Tunus ve Mısır'da fazla tereddüt etmeden, kendisini daha fazla özgürlük ve hak talep eden halkların yanında konuşlandırılan Ankara, Libya'da da çok gecikmeden diktatör yönetime karşı isyan eden gruplara destek vermişti. Arap Devrimleri dalgasının sınır komşusu Suriye'ye ulaşması sonrasında zor bir tercihle karşı karşıya kalan Türkiye yönetimi, son yıllarda ilişkilerini çok yakınlaştırdığı Esad Yönetimi'yle mevcut ilişkilerini koruma yoluna giderek muhalif gruplara mesafeli durmak ile Esad liderliğindeki Baas diktatörlüğüne karşı halkın özgürlük taleplerine destek vermek arasında bir tercih yapmak zorunda kalmıştı. Her ikisi de kendisi açısından sıkıntılı bir sürece işaret ettiğinden dolayı bu tercihi yapmak zorunda kalmamak için 2011 yılının ortalarına kadar Suriye yönetimi ile muhalifler arasında arabulucu olmaya çalışan ve Esad Yönetimini halkın talepleri doğrultusunda reformlar yapmaya teşvik eden Türkiye bu çabalarında başarılı olamamıştı. Suriye merkezi yönetiminin halka karşı katliamlara başlaması ve Türkiye'ye bu ülkeden mültecilerin gelmeye başlamasıyla Ankara, kendi halkının özgürlük ve demokrasi taleplerine katliamlarla karşılık veren Esad Yönetimine karşı muhaliflere destek veren bir politikaya yönelmişti.

2012 yılında Suriye konusunda muhaliflere destek vermeyi sürdüren Türkiye bu konuda uluslararası camianın da desteğini sağlamaya çalışmıştır. Suriye'nin Dostları toplantılarında çok aktif bir rol üstlenen Ankara, Arap Birliği toplantılarında ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki oylamalarda Esad Yönetimine karşı Suriye Muhalefetini desteklemeyi sürdürmüştür. Türkiye'nin Suriye konusunda izlemiş olduğu politika bütün Ortadoğu po-

litikası üzerinde doğrudan veya dolaylı etkilerde bulunmuştur. İran ve Irak gibi bazı ülkelerle Suriye Muhalefetine verdiği destek yüzünden arası giderek bozulurken, Suudi Arabistan, Katar ve Mısır gibi ülkelerle bu alanda sıkı bir işbirliği içerisinde olmuştur. Bölgede yaşanan bu şekildeki bir kamplaşma sorunların bölge ülkeleri tarafından çözümünü giderek zora sokmuş ve bu ülkelerin kendi pozisyonlarını kuvvetlendirmek amacıyla bölge dışı küresel güçlerin desteğini aramalarına yol açmıştır.

Bu çerçevede, Türkiye'nin de içinde bulunduğu muhaliflere destek veren taraf, ABD ve diğer Batılı ülkelerin desteğini sağlamaya çalışırken, İran'ın başı çektiği Esad rejimine destek veren kanat, Rusya ve Çin'in desteği için çaba sarf etmiştir. Bölge ülkelerinin bu politikaları sonucunda oluşan tabloya ilişkin olarak şu tespitleri yapmak mümkündür:

1. Bölge ülkeleri ve özellikle Türkiye ve İran, 2000'li yıllarda kurdukları sıkı işbirliğine rağmen, Ortadoğu sorunlarının çözümü konusunda liderlik yapabilecek düzeye ulaşamamışlardır. Bu iki ülke arasında ve bölgenin diğer etkin ülkeleri arasında Avrupa Birliği'ndekine benzer bir *güven* ilişkisinin kurulması çok uzak görünmektedir. Yanlış çıkar algılamaları çok kolay bir şekilde bu ülkeleri, işbirliğinin getireceği faydaları görmezden gelerek, birbirlerine karşı çatışmacı bir pozisyon almaya itebilmektedir. Bu konuda özellikle İran'ın, kendi iddiası olan "ezilen halkların yanında ve diktatörlerin karşısında yer alacağı" söylemine aykırı bir şekilde Esad liderliğindeki Baas diktatörlüğüne destek vermekte ısrarcı olmasının sorunun çözümü konusunda işbirliği yapılmasının önünde en önemli engeli oluşturduğunun altını çizmek gerekir. Ancak aynı şekilde Suudi Arabistan'ın da, Esad'ın devrilmesi sonrasında Suriye'de şiddetli bir şekilde İran'a düşman olan bir *selefi* yönetim kurma çabasının da Tahran'ın bu yanlış politikalarını körüklediğini ifade etmek gerekir.

2. Bölgesel güçlerin Suriye sorununu çözme konusunda bu şekilde yetersiz kalmaları ABD ve Rusya gibi küresel güçlerin bu konuda etkinliğini artırmıştır. Bu küresel güçlerin dünyadaki benzer sorunlarda izledikleri politika incelendiğinde ise Suriye'deki çatışmaların ve buna bağlı olarak yaşanan kitlesel ölümler ile mülteci hareketlerinin yakın zamanda sona ermeyeceği sonucunu çıkarmak yanlış olmayacaktır. Zira gerek ABD ve gerekse Rusya Suriye meselesine, Soğuk Savaş dönemindeki alışkanlıklarına benzer şekilde, karşı tarafa karşı kaybedilmemesi gereken bir ön cephe olarak bakmaktadırlar. Rusya açısından Suriye Akdeniz'in doğusundaki tek deniz üssüne sahip kaybedilmemesi gereken bir müttefik iken, ABD açısından bölgedeki en önemli müttefikleri olan İsrail'in sürekli olarak başını ağrıtan bir İran "dostu" olarak görülmektedir. Rusya Suriye'de Baas iktidarının kalmasını isterken, ABD "İsrail'in başını ağrıtmayacak alternatifi bulunduğu zaman" Esad Yönetiminin devrilmesini istemektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Rusya ve ABD'nin bölgesel müttefiklerinin Suriye konusundaki politikaları ayrıştırmaktadır. İran, Rusya gibi Esad Yönetimi'nin iktidarda kalmasını isterken, Türkiye Washington Yönetimi'nden farklı olarak Esad Yönetimi'nin bir an önce

devrilmesini istemektedir. Rusya ve İran’ın Esad Yönetimi’nin ülkenin tamamında yeniden kontrolü sağlayacak kadar ona destek verebilecek durumda olmamaları, Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar’ın Esad Yönetimi’nin hızlı bir şekilde devrilmesini sağlayacak kadar Muhaliflere destek verememesi ve ABD’nin istediği muhalefeti oluşturana kadar Esad Yönetimi’nin kalmasına razı olan politikası Suriye’deki çatışmanın daha süreceğini göstermektedir.

3. Suriye’deki çatışmanın devam etmesi Türkiye, Suudi Arabistan ve İran arasındaki gerginliği de artırmaktadır. Bu ülkeler arasındaki sorunların artması Suriye dışındaki ülkelerde de Arap Devrimleri çerçevesinde yaşanan geçiş süreçlerinin sorunsuz bir şekilde atlatılması konusunda işbirliği yapmalarını engellemek suretiyle Ortadoğu’daki istikrarsızlığı artıracaktır. Bölgede artan istikrarsızlık ve çatışmalar bu ülkelerin Suriye konusunda olduğu gibi, işbirliği eksikliğini yanlış çıkarımları sonucunda birbirlerine karşı daha da düşmanca politikalar geliştirmelerine yol açacaktır. Libya, Yemen ve Bahreyn’de yaşanan çatışmaların bir türlü sona erdirilemediği ve Mısır ile Tunus’ta demokratik seçimlerle kurulan hükümetlerin ülkelerinde istikrarı sağlama konusunda yaşadığı zorluklar göz önünde bulundurulursa Türkiye, İran ve Suudi Arabistan’ın bu sorunların çözümü konusunda işbirliği yapmalarının ne kadar gerekli olduğu ve bu işbirliğini yapmalarının durumunda yaşanacak tahribatın ne kadar büyük olduğu anlaşılır.

Türkiye’nin 2012 yılı boyunca başta Suriye olmak üzere bölgede yaşanan bütün sorunların daha fazla kan dökülmeden çözümü konusunda başta İran olmak üzere bölgenin bütün etkin ülkeleriyle işbirliği arayışında olduğunu, özellikle İran ile Suudi Arabistan ve Katar gibi ülkelerin pozisyonlarını birbirine yaklaştırmaya çalıştığını da ifade etmek gerekir. Ancak yukarıda tasvir edilen manzara Ankara’nın bu konuda başarılı olmadığını göstermektedir.

Siyasi ve Güvenlik İlişkileri

Suriye Sorunu

Türkiye’nin Ortadoğu’da yaşanan gelişmelere ve bu bölgedeki ülkelere yönelik politikaların siyasi ve güvenlik boyutu incelendiğinde ilk ele alınması gereken konu Suriye sorunu çerçevesinde izlediği politika ve Türkiye-Suriye ilişkileri alanında yaşanan gelişmeler olmalıdır. Bu çerçevede, Türkiye’nin Suriyeli muhaliflere verdiği desteğin yanında, sorunun çözümü konusunda yürütülen uluslararası girişimlere aktif desteği gündeme gelmiş, ayrıca Suriye sınırında yaşanan çatışmaların Türkiye’ye yansımaları nedeniyle yaşanan can kayıpları sonucu bu ihlallere karşı nasıl cevap verileceği çok konuşulmuştur. Bunların yanında Suriye’den kaçarak Türkiye’ye sığınan mültecilerin sayısının giderek artmasının ekonomik ve sosyal boyutları tartışma konusu olmuştur.

Suriye sorununa çözüm bulunması konusunda, Rusya ve Çin’in karşı çıkmaları nedeniyle BM çatısı altında bir başarı elde edilemeyeceği anlaşılınca BM dışındaki uluslararası girişimler yoğunlaşmıştır. Bu çabalarda Türkiye’nin

en fazla öne çıkan ülkeler arasında yer aldığı görülmüştür. Yukarıda değinildiği gibi, Suriye’de yaşanan katliamların bir an önce sona ermesi için Esad Yönetiminin devrilmesini isteyen Ankara, bu ülkeye yönelik uluslararası bir müdahalenin gerçekleşmesi için çalışmıştır. Bu çerçevede ilki 24 Şubat’ta Tunus’ta gerçekleştirilen “Suriye’nin Dostları Toplantısı”na katılan Türkiye, bu toplantının ikincisine ev sahipliği yapmıştır. 1 Nisan’da İstanbul’da gerçekleştirilen ve 80’den fazla ülke ve uluslararası örgütün katıldığı bu toplantının açılışında bir konuşma yapan Başbakan Erdoğan Suriye yönetimini sert bir dille eleştirmiştir. Beşar Esad’ın verdiği sözleri tutmadığını ve Suriye halkını infaz ettiğini ileri süren Başbakan Erdoğan, Suriye halkının mağduriyeti üzerinden çıkar sağlama amacı olmayan Türkiye’nin “şiddet devam ederse Suriye halkının meşru müdafaa hakkını destekleyeceğini” ifade etmiş ve Birleşmiş Milletler’in Suriye’de yaşanan katliamlara dur demesi çağrısında bulunmuştur.¹

Türkiye’nin Esad Yönetimi ve ona destek veren ülkeler tarafından “Suriye’nin düşmanları” diye adlandırılan² böyle bir toplantının düzenlenmesinde ev sahipliği yapacak düzeyde önemli rol üstlenmesi Ortadoğu bölgesindeki gelişmelere yönelik olarak Ankara’nın yeni yaklaşımını gösteriyordu. Dışişleri Bakanı Davutoğlu’nun Nisan ayı sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı bilgilendirme konuşmasındaki “Türkiye olarak bundan sonra da Ortadoğu’da değişim dalgasını yöneteceğiz” ve “Kim ne derse desin bu barış düzeninin öncüsü de sözcüsü de Türkiye olacak. Kendi halkının bu arayışına cevap veremeyen rejimler er ya da geç ya değişecek ya da yıkılacaktır”³ şeklindeki ifadeleri Ankara’nın artık bölgesindeki gelişmeler konusunda daha aktif bir dış politika izleyeceğinin işaretlerini veriyordu.

Ancak Türkiye’nin kendi askeri ve ekonomik kapasitesinin Suriye sorununun çözümü konusunda doğrudan etki doğuracak adımlar atmasını mümkün kılacak düzeyde olmadığı düşünüldüğünde, bu aktif dış politikamın daha çok diplomatik alanda yoğunlaştığı görülür. Bu çerçevede Ankara bir yandan BM Genel Kurulu’nda Esad Yönetimini baskı altına almaya yönelik çalışmalara destek verirken, bir yandan da Arap Birliği’nin Suriye yönetimine karşı etkili bir yaptırım kararı alması konusunda aktif bir şekilde çalışmış, Birliğin üyeleri arasında bu konuda var olan görüş ayrılıklarının giderilip sorunun çözümüne hizmet edecek etkinlikte bir kararın alınmasını sağlamak için çaba sarf etmiştir. BM ve Arap Birliği nezdindeki bu çabalarının dışında Türkiye, bölgenin etkili ülkeleriyle birlikte soruna çözüm bulunması amacıyla temaslarda bulunmuştur.

Bu çerçevede, Mısır Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi’nin, Kahire’de düzenlenen Arap Birliği dışişleri bakanları toplantısında, Suriye krizinin çözümü için Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye ve İran’dan oluşan dördü bir komisyonun yakında toplanacağını duyurması artık Suriye’de daha fazla kan dökülmesinin engellenmesine varacak bir girişim olarak ümit edilmiştir. Ancak bu duyuruyu yapan Mursi’nin, “Değişimin zamanı geldi. Reform konuşarak vakit kaybetmeyin. Suriye halkı açıkça kararını vermiş durumda”⁴ ifadelerini-

le Esad rejiminin artık ömrünün kalmadığını açıklamasının İran tarafından hiç de hoş karşılanmayacağı düşünüldüğünde bu sürecin kolay olmayacağı anlaşılmıştı. Özellikle de araları çok sorunlu olan Suudi Arabistan ile İran’ın aynı masa etrafında oturup Suriye konusunu görüşmeleri çok zor görünüyordu.

Tahran ve Riyad yönetimlerinin Suriye sorununun çözümü konusunda işbirliği yapması gerçekten mümkün olmadı ve Mursi’nin inisiyatifleriyle oluşturulan “Suriye Dörtlü Temas Grubu” dışişleri bakanları düzeyinde ilk toplantısını Suudi Arabistan olmadan 17 Eylül tarihinde Mısır’ın başkenti Kahire’de gerçekleştirdi.⁵ Üç ülkenin dışişleri bakanları yanında, Birleşmiş Milletler ve Arap Birliği Özel Temsilcisi El-Ahdar el-İbrahimi ve Arap Birliği Genel Sekreteri Nebil el-Arabi’nin de katıldığı toplantı sonrasında ortak basın açıklaması yapan dışişleri bakanları özellikle böyle bir buluşmanın gerçekleşmiş olmasının önemine vurgu yaptılar. “İran ilk defa bu toplantıya katılıyor. İran’ın dışişleri bakanı düzeyinde toplantıya katılması, bizim için kayda değerdir. Sorunun çözülmesi için de bölge ülkelerinin katılımı yine bizce önemlidir” sözleriyle İran’ın bu girişimin içerisinde yer almasının önemine değinen Dışişleri Bakanı Davutoğlu, “Toplantının, Kahire’de yapılmış olması semboliktir. Çünkü burada halkın istekleri doğrultusunda bir değişim oldu ve halkın oylarıyla işbaşına gelen bir yönetim var. Umarım, Suriye halkının da başına kendi seçtiği bir yönetim gelir” ifadeleriyle ise İran’ın pozisyonundan çok Türkiye ve Mısır’ın tutumunu yansıtmaktaydı.⁶

İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihî de Suriye krizine ilişkin acil çözüm beklentilerinin gerçek olabilmesi için “daha fazla müzakere ve toplantıya ihtiyaç” olduğunu altını çizdikten sonra “anlaşabildiğimiz şeyler anlaşamadıklarımızdan daha fazla” tespitinde bulunmuştur. Dış müdahalelere karşı oldukları yöndeki görüşlerini de tekrarlayan Salihî, Suriye’de krizin diyalog yoluyla ve barışçıl bir şekilde çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷

Bölgenin etkili ülkelerini bölgenin önemli bir sorununu çözmeye konusunda öne çıkaracak bir girişim olarak düşünülen “Suriye Dörtlü Temas Grubu” toplantıları tarafların pozisyonlarının birbirine çok uzak olması nedeniyle başarılı olamamıştır. 10 Kasım 2012 tarihinde yapılması planlanan yeni dışişleri bakanları toplantısı İran Dışişleri Bakanı’nın gelemeyeceğini bildirmesi üzerine yapılamamış,⁸ 22 Kasım’da Pakistan’ın başkenti İslamabad’da yapılan D-8 zirvesinde Suriye konusunda Türkiye, İran ve Mısır cumhurbaşkanları düzeyinde gerçekleşmesi beklenen zirve Mısır Cumhurbaşkanı Mursi’nin son anda katılamayacağını duyurmasıyla gerçekleştirilememiştir. Başbakan Erdoğan’ın 16-17 Ekim tarihlerinde Bakü’de gerçekleştirilen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) zirve toplantısında görüştüğü İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad’a Suriye sorununun çözümü konusunda, Türkiye-Mısır-İran, Türkiye-Rusya-İran ve Türkiye-Suudi Arabistan-Mısır şeklinde üçer ülkeden oluşan üç farklı çözüm grubu oluşturulması önerisinin de hayata geçirilmesi ve sonuç üretmesi mümkün olamamıştır.⁹

Türkiye, Suriye sorununun çözümü konusunda bu şekilde diplomatik çabalara ağırlık verip aktif bir politika izlerken bir yandan da bu sorunun ken-

di üzerindeki ağırlığının ve maliyetinin artışına şahit olmuştur. 22 Haziran tarihinde Türk Hava Kuvvetleri'ne ait bir F-4 eğitim uçağının Suriye hava sahasını kısa bir süre ihlal etmesinin ardından uluslararası hava sahasında Suriye tarafından vurularak düşürülmesi iki ülke arasındaki ilişkileri iyice gerginleştirmiştir. Çeşitli çevrelerde, Türkiye'nin bu olaya karşı tepkisinin çok sert olacağı ve Türkiye ile Suriye arasında bir savaş riskinin konuşulmaya başlanmasına rağmen Ankara soğukkanlı tutumunu sürdürmüş ve Türkiye'yi Suriye iç savaşının içine doğrudan sürükleyecek hamlelerden kaçınmıştır. Bu çerçevede bir yandan BM ve NATO gibi uluslararası örgütlerde Suriye'nin saldırganlığı ve Türkiye'nin haklılığı vurgulanıp uluslararası destek sağlanmaya çalışılırken, diğer yandan da Suriye sınırındaki askeri varlığını tahkim etme yoluna gitmiştir. Başbakan Erdoğan 26 Haziran'da TBMM'de yaptığı partisinin grup toplantısında, "Türkiye'nin dostluğu ne kadar değerliyse herkes bilsin ki Türkiye'nin gazabı da o kadar şiddetlidir, o kadar kahredicidir" ifadeleriyle Suriye yönetimini uyarılmış ve Türk ordusunun "angajman kuralları"nın değiştiğini açıklamıştır: "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin angajman kuralları artık bu yeni aşamaya göre değiştirilmiştir. Suriye'den Türkiye sınırına güvenlik riski ve tehlikesi oluşturacak her askeri unsur, bir tehdit olarak değerlendirilecek ve askeri hedef olarak muamele görecektir."¹⁰

Suriye'de yaşanan çatışmaların Türkiye sınırında yoğunlaştığı dönemlerde sınıra çok yakın yerleşim yerlerinde Türkiye tarafında yaşanan can kayıpları giderek içerdeki kamuoyunun tepkisini artırmaya başlamış ve hükümeti harekete geçmeye zorlamıştır. Askeri açıdan uluslararası bir destek olmadan kendi başına Suriye'ye müdahalede bulunmaktan hassasiyetle kaçınan Ankara Yönetimi, Suriye tarafından açılan ateş sonucu Türk vatandaşlarının hayatını kaybetmesi sonucunda zor durumda kalmıştır. 11 Nisan'da Suriye tarafından açılan ateş sonucu Kilis'teki bir mülteci kampında can kaybı yaşanmasına söylem düzeyinde sert tepki gösteren Türkiye, 3 Ekim'de Suriye tarafındaki Tel Ebyad şehrinde yoğunlaşan çatışmalar sırasında Şanlıurfa'nın Akcakale ilçesinde bir eve bomba isabet etmesi sonucu 5 Türk vatandaşının hayatını kaybetmesi üzerine bu tepkisini eyleme dönüştürmüştür. Bu saldırının geldiği tespit edilen sınırın diğer tarafındaki Suriye hedefleri top ateşle vurulurken ayrıca 4 Ekim'de Suriye ile ilgili olarak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin bir yıl süreyle yabancı ülkelere gönderilmesi ve görevlendirilmesine izin veren bir Başbakanlık Tezkeresi TBMM'de kabul edilmiştir.¹¹

Türkiye'nin eğitim ve keşif uçağının düşürülmesi ile Suriye sınırında yoğunlaşan çatışmalar nedeniyle Türkiye tarafında yaşanan can kayıplarının artmasının en önemli sonuçlarından birisi de Ankara'nın kolektif savunma çerçevesinde NATO'dan Patriot füze sistemleri talep etmesi olmuştur. Olayların tırmanması ihtimali sonucunda Suriye'den gelebilecek hava saldırılarına karşı savunmasını güçlendirme arayışında olan Türkiye'nin Patriot füze savunma sistemlerini Suriye sınırına konuşlandırma kararı, bunları NATO'dan talep etmesi ve NATO'nun bu talebe olumlu cevap vermesi Suriye yönetimi ve ona destek veren başta İran olmak üzere diğer ülkeleri rahatsız etmiştir.

Suriye yönetimi Türkiye’nin sınıra Patriot füzeleri yerleştirmek istemesini “yeni bir provokasyon” olarak nitelendirirken Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov “Türkiye’ye yerleştirilmesi planlanan Patriot füzeleri bölgede askeri çatışma riskini artırır. Daha fazla silah stoku, onların kullanılma tehlikesi meydana getirir. Herhangi bir provokasyona da neden olabilir” ifadeleriyle bu girişime karşı çıkmıştır.¹²

Bu konuda en sert tepki ise, bu girişimi aynı zamanda kendisine karşı ve İsrail’in korunmasına yönelik bir adım olarak gören İran’dan gelmiştir. Suriye ve Lübnan’a gerçekleştirdiği ziyaretlerin ardından 24 Kasım’da Türkiye’ye gelen İran Meclis Başkanı Ali Laricani Başbakan Erdoğan ile görüşmesinde Patriot füzeleri konusundaki rahatsızlığını dile getirmiştir. Başbakan Erdoğan ile görüşmesi öncesinde Lübnan’da yaptığı açıklamalarda Türkiye-Suriye sınırına Patriot füzeleri yerleştirilmesini “Suriye’deki iç kriz böyle silahlar konuşlandırılarak çözülemez” ifadeleriyle eleştiren Laricani, Ankara ile Tahran arasındaki görüş ayrılıklarına dikkat çekmiş ve sorunun çözülmesi için ortak yaklaşım bulmak için her iki tarafın da çalıştığını vurgulamıştır. İstanbul’da Halkalı’da düzenlenen Kerbela şehitlerini anma merasimi sırasında da gazetecilerin sorularını yanıtlayan Laricani, Patriotlar konusundaki karşı çıkışlarının gerekçesini şöyle açıklamıştır: “Bizim görüşümüz odur ki; NATO’nun, Batılıların getirdikleri her silahın yararını Batılılar, zararını da bölgedeki Müslüman halkları çekecektir. Suriye’nin problemi dışarıdan ithal edilen silahlı teröristlerdir. Silah oraya girmemeli. Siyasi diyalogla problemlerin çözülmesi lazım.”¹³

Laricani’den sonra İran Meclisi Milli Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu Sözcüsü Hüseyin Nakavi’nin tehditkar açıklamaları geldi. Patriot füzelere Suriye sınırına yerleştirilmesinin bu ülkeye karşı savaş ilanı anlamına geldiğini ve bunun bölgesel bir savaşla sonuçlanacağını iddia eden Nakavi, Türkiye’den derhal talebini geri çekmesini istemiş ve füzelerin konuşlandırılmasıyla çıkacak olası savaş konusunda Ankara’nın bölge ülkelerince kınanaçağını ileri sürmüştür.¹⁴

NATO’nun Türkiye’nin Patriot füzeleri talebini kabul etmesinin ardından İran’dan gelen eleştiriler daha da artmıştır. İran Genelkurmay Başkanı Hasan Firuzabadi’nin 15 Aralık’taki “Bu Patriotlardan her biri dünya haritasında siyah bir lekedir ve dünya savaşına neden olabilir. Bir dünya savaşı için plan yapıyorlar ve bu insanlığın geleceği, Avrupa’nın geleceği için çok tehlikeli” şeklindeki ifadelerinin ardından,¹⁵ İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihî 18 Aralık’ta Türkiye’ye Patriot füzelerinin konuşlandırılmasını “beklenmedik sonuçlar doğurabilecek kışkırtıcı bir eylem” olarak tanımlamıştır: “Patriot füzelerinin Türkiye’ye yerleştirilmesinin hiçbir olumlu sonucu olmaz. Füzeler bölgesel güvenlik ve istikrar sağlanmasına yarar sağlamaz. Bunun, caydırıcılıktan çok kışkırtıcı etkisi olur.”¹⁶

Suriye’de yaşanan iç savaşın Türkiye açısından oldukça önemli problemler doğurduğu bir başka alan bu ülkeden Türkiye’ye sığınan insanların sayısında yaşanan hızlı artış olmuştur. 2012 yılı sonuna doğru Türkiye’ye ge-

len Suriyeli sığınmacıların sayısı 200 bini aşmıştır. Bunlardan yaklaşık 140 bini için sınıra yakın bölgelerde sığınma merkezleri oluşturulurken önemli bir kısmının da Türkiye'nin değişik kentlerinde kendi imkanlarıyla barınmaya çalıştıkları görülmektedir. Sığınmacıların sayısında yaşanan hızlı artış Türkiye'ye hem giderek üstesinden gelmekte zorlandığı bir ekonomik yük getirirken, diğer taraftan da kendi imkanlarıyla değişik şehirlerde yaşamaya çalışan Suriyelilerle gittikleri yerlerdeki Türk vatandaşları halkları arasında ciddi gerginlikler ortaya çıkmaya başlaması bu meselenin sosyal maliyetini göstermekteydi.

2012 yılı ayrıca Türkiye'nin Suriye yönetimi ile diplomatik ilişkilerini tamamen kestiği yıl oldu. Mart ayı sonunda Suriye Büyükelçisini geri çağırıp Şam'daki Büyükelçiliğini kapatan Türkiye, "Suriye güvenlik güçlerinin Humus'un El-Hule ilçesinde gerçekleştirdiği, 50'si çocuk olmak üzere en az 110 masum sivilin hayatlarına mâl olan toplu katliam" sonrasında 30 Mayıs'ta Suriye'nin Ankara Büyükelçiliği'nde kalan bütün diplomatların Türkiye'yi terk etmesini istemiştir.¹⁷ Temmuz sonunda ise Suriye'de kalan son temsilciliği olan Halep Başkonsolosluğu'nu kapatmıştır.¹⁸

İran'la Artan Sorunlar

Ortadoğu bölgesinde özellikle Suriye çerçevesinde yaşanan çatışmalar bütün bölgeyi saracak bir mezhep savaşı riskini artırıyor ve böyle bir riski ortadan kaldıracak adımları atma kapasitesine ve sorumluluğuna sahip olan iki ülke Türkiye ve İran'dır. Ankara ve Tahran ortak hareket edebilseler hem bölgenin yıkıcı bir mezhep savaşına sürüklenmesini engelleyebilirler hem de Ortadoğu'da yaşanan sorunlara, bölge dışı aktörlerin karışmasına gerek kalmadan bölgesel çözümler üretebilirler. Bölge dışı aktörlerin çözüm adı altında yaptıkları müdahalelerin yol açtığı büyük tahribatlar Irak ve Afganistan örneklerinden hatırlanırsa, bölgesel çözümün ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır.

Ancak bölgesel çözümün en etkili aktörleri olabilecek olan Türkiye ile İran'ın 2012 yılında giderek böyle bir konumdan uzaklaştıkları ve daha fazla Suriye sorununun içerisine çekilip taraf oldukları görülmüştür. Özellikle İran'ın Hizbullah'ı da devreye sokmak suretiyle bütün imkanlarıyla Esad Yönetimi'ne destek vermesi, Suriye politikasını Esad'ın devrilmesi üzerine kurgulayan Türkiye'yi çok rahatsız etmiştir. Aynı şekilde, Türkiye'nin muhaliflere destek veren politikası da Tahran tarafından eleştirilmiştir.

İki ülke yönetimlerinde dış politika açısından sorumluluk makamında bulunan cumhurbaşkanı, başbakan veya dışişleri bakanı düzeyindeki yetkililerin birbirlerine karşı eleştirilerinde temkinli davrandıkları ve aralarındaki sorunları tamir edilemez bir düzeye taşımaktan kaçındıkları görülmüştür. Ancak dış politika sorumluluğuna sahip olmayan bazı yetkililerin çok sert açıklamaları da 2012 yılında Türk-İran ilişkilerine damgasını vurmuştur. Bu çerçevede, İran Devrim Muhafızları Hava-Uzay Kuvvetleri Komutanı Tuğgeneral

Emir Ali Hacızade’nin “Türkiye’deki füze savunma sistemlerinin siyonist rejimin emniyetini temine yönelik” olduğu yönündeki açıklaması,¹⁹ İran Meclisi Milli Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu Başkanı Alaeddin Burucerdi’nin “Türkiye’nin son dönemlerde bölgede istikrarı sağlama yolundan saptığı” yönündeki sözleri,²⁰ aynı komisyonun Başkanvekili Muhammed Kevseri’nin İstanbul’daki Suriye’nin Dostları konferansını “Suriye’nin düşmanları” olarak adlandırarak, Türkiye’yi “emperyalizmin taşeronu” olmakla suçlaması,²¹ yine aynı komisyonun sözcüsü Hüseyin Nakavi’nin Türkiye’ye konuşlandırılan “Patriot füzelerinin Suriye sınırına yerleştirilmesinin bu ülkeye karşı savaş ilanı anlamına geldiğini ve bunun bölgesel bir savaşla sonuçlanacağını” iddia etmesi,²² İran Genelkurmay Başkanı Hasan Firuzabadi’nin Suriye konusunda “bu şekilde hareket etmeleri durumunda bir sonraki seferde sıranın Türkiye ve diğer ülkelere geleceği” şeklindeki açıklamaları,²³ Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç’ın Tahran’ın Suriye konusundaki politikasını kastederek “hem İslam Cumhuriyetisin, hem bunlara seyirci kalıp destek veriyorsun! 25 bin insanın ölmesine İran’ın sessiz kalmasını yakıştıramadım” şeklindeki²⁴ ve İran’ın PJAK ile savaşı ve Türkiye ile istihbarat paylaşımını durdurduğuna yönelik açıklamaları²⁵ ve İçişleri Bakanı İdris Naim Şahin’in “İran’ın PKK terör örgütüne destek verdiğini biliyoruz” şeklindeki açıklamaları örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler bu açıklamalarla zaman zaman gerginleşse de, liderler arasında görüşmeler devam etmiş ve bu görüşmelerde her iki ülke liderleri birbirlerine karşı çok olumlu açıklamalarda bulunmayı sürdürmüşlerdir. Bu çerçevede, Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun “İsrail’in İran’a dönük askeri hareketi karşısında ilk duracak ülkelerden biri de biz oluruz” açıklaması,²⁶ Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın “Türkiye devleti ve milletinin İran’ın nükleer çalışmalarını desteklediği ve gelecekte de bu politikaya devam edecekleri” şeklindeki ifadeleri²⁷ ve İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad’ın “İran-Türkiye ilişkileri siyasi, ekonomik ve kültürel alanların ötesinde inanç ve kardeşlik üzerine kuruludur”²⁸ şeklindeki açıklamaları örnek olarak gösterilebilir.

2012 yılında da 2011’de olduğu gibi, İran’ın PKK’yı desteklediğine dair çok sayıda haber yapılmış, bu iddiayı destekleyen somut örnekleri sürülmüş ve buna karşılık bu konuda daha temkinli olunması gerektiğini ifade eden haberler de söz konusu olmuştur. Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Dışişleri Bakanı düzeyindeki devletin dış politika konusunda söz söyleme yetkisine sahip olan yetkilileri ise PKK konusunda İran’ı doğrudan suçlamaktan kaçınmışlar, İranlı muhataplarıyla yaptıkları görüşmelerde Türkiye’nin bu örgütle mücadelesinde Tahran’ın desteğini beklediklerini ve İran’ın kendi sınırlarını daha iyi korumasının bu çerçevede önemli bir katkı olacağını ifade etmişlerdir.

Türkiye’nin dış politika karar vericileri düzeyinde İran’la yaşanan sorunların belirli bir düzeyin üzerine çıkmasını engelleme ve bu ülkeyle diyalog yollarını sürekli açık tutma çabalarına karşılık, Suriye çerçevesinde

yaşanan gerginliğin artması ve İran'daki sertlik yanlısı bazı politikacı ve bürokratlardan gelen suçlamalarla özellikle yılın ikinci yarısından itibaren PKK-İran bağlantılarına dair haberler yoğunlaşmıştır. Bu haberler Temmuz'da PKK'nın Şemdinli saldırısı, Ağustos ayında PKK tarafından gerçekleştirilen Gaziantep saldırısı ve Eylül ayında Türkiye'de yakalanan "İranlı casuslar" üzerine yoğunlaşmış, "Türkiye'nin demokratik açılımından rahatsız olan ve Türkiye'den çekilecek PKK teröristlerinin kendi ülkesini hedef alacağından korkan İran'ın PKK'nın Türkiye'den çekilmesini engelleme çabalarına" dair iddialara kadar uzanmıştır.²⁹ Buna karşılık bu tür haberleri eleştiren, bunların Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerin daha da kötüleşmesine yol açan ve hatta böyle bir sonuç doğurmasını amaçlayan çabalar olduğunu ileri süren az sayıda yazıya da rastlanmıştır.³⁰

Suriye konusunda ise Türkiye, halkının özgürlük ve demokrasi taleplerini silah yoluyla bastıran ve her geçen gün katliamlarına yenisini ekleyen Esad Yönetimi'nin sona ermesi gerektiğini ve Şah döneminde benzer bir diktatörlük altında ezilen İran halkının başkaldırması sonucu iktidarda olan İran yönetiminin Suriye halkının taleplerini en iyi anlayan kimseler olarak Esad yönetimi'nin karşısında ve "mazlum halkın yanında" olmasını bekliyordu. Buna karşılık Tahran yönetimi, Suriye'de yaşanan karışıklıkların ABD ve İsrail önderliğindeki uluslararası güçler tarafından başlatıldığını, Esad Yönetiminin devrilmesiyle asıl amacın İran'ın zayıflatılması ve Lübnan'daki Hizbullah'ın etkisizleştirilmesi olduğunu düşünmekte ve Türkiye'nin de bu "uluslararası komploya destek olduğunu" düşünüyordu. Ancak yukarıda değinildiği gibi, her iki taraf da bu düşüncelerini ifade ederken diplomatik bir üsluba çok dikkat etmişler ve birbirlerine karşı çok ağır ifadeler kullanmamışlardır.

Türkiye'nin 2012 yılında İran'la ilişkilerinde gerginlik yaşadığı bir başka konu Suriye sınırına yerleştirilmesi kararlaştırılan Patriot füzeleri olmuştur. İran'ın aslında savunma amaçlı olduğu bilinen Patriot füze sistemlerinin Türkiye-Suriye sınırına yerleştirilmesinden rahatsızlık duymasının iki temel nedeni olduğu söylenebilir. İlk olarak Tahran'daki karar vericiler, bu füze savunma sistemlerinin sınıra yerleştirilmesini Suriye'ye yönelecek kapsamlı bir saldırının habercisi olarak görüyorlardı. Türkiye'nin de içinde olacağını düşündükleri böyle bir muhtemel saldırı sonrasında Suriye füzelerinin Türkiye'yi hedef almasına karşı bu tedbirin alındığı düşüncesindeydiler. Suriye'deki iç savaşa giderek artan bir şekilde Esad Yönetimi yanında dahil oldukları için Esad'ın devrilmesini hedefleyen muhtemel bir saldırıya karşı çıkmanın bir gereği olarak Türkiye'ye bu füze sistemlerinin yerleştirilmesine karşı çıkıyorlardı. İkinci olarak, yerleştirilecek bu füze savunma sistemlerinin İsrail'in güvenliğine hizmet etmek gayesiyle yerleştirildiğine inanan İranlı politikacı sayısı az değildi. Malatya-Kürecik'e yerleştirilen NATO erken uyarı radar sistemiyle birlikte, bu hava savunma sisteminin, İsrail'den İran'ı hedef alacak muhtemel bir saldırı sonrasında, Türkiye de devredışı bırakılarak, İran'ın İsrail'e karşılık vermesini engelleyecek şekilde kullanılacağına inanıyorlardı.

Patriot füzelerinin Türkiye’ye konuşlandırılması konusunda İran tarafından yapılan sert eleştiriler karşısında Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Patriot füze sistemlerinin savunma silahları olduklarına ve saldırı amacı taşımayan ülkelerin bu füzelerin Türkiye’ye yerleştirilmesinden endişe duymalarına gerek olmadığına tekrar dikkat çektikten sonra, İran’ın “kendi halkını katleden, Türkiye’ye karşı sınır ihlalleri yapan ve bölge barışını tehdit eden” Suriye yönetimine artık “dur” deme vaktinin geldiğini ifade etmiştir: “Bizim İran’dan beklentimiz, savunma nitelikli olan böyle bir sistemin gelmesi konusunda açıklamalar yapmak değil, Suriye rejimine çok açık ve net mesaj vererek Suriye’deki zulmün durmasını temin etmek üzere etki gücünü kullanmasıdır.”³¹

Irak’la Farklılaşan İlişkiler

2012 yılında Türkiye’nin Irak politikasına ilişkin olarak altı çizilmesi gereken ilk konu, Irak’ın kendi içerisinde bölünmesi sürecine paralel olarak, Ankara’nın da bu ülke siyasetinin birbirleriyle rekabet halindeki aktörleriyle farklılaşan ilişkiler geliştirdiği gerçeğidir. Irak’ın kuzeyinde her geçen gün özerkliğini daha da artıran Kürdistan Bölgesel Yönetimi ile ilişkilerini hızlı bir şekilde geliştiren Türkiye, merkezi Irak yönetimiyle giderek daha fazla sorunlar yaşamıştır. Buna karşılık Ankara Kürt bölgesi dışında, Maliki’nin otoriter politikalarından rahatsız Sünni Arapların ve bir kısım Şii Arapların temsilcileriyle ise ilişkilerini olumlu bir düzeyde sürdürmüştür. Bağdat’taki Maliki yönetimiyle ilişkilerin bozulmasının dört temel nedeninden bahsedilebilir:

1- Yukarıda değinildiği gibi, İran ile 2012 yılında gerginleşen ilişkilerin bir yansıması olarak Ankara ile Bağdat arasındaki atmosfer de bozulmuştur. 2010 yılında Irak’ta yapılan parlamento seçimleri sonrasında uzun süren bir istikrarsızlık dönemi sonrasında Irak’ta eski Başbakan Nuri el-Maliki önderliğinde yeni hükümetin kurulması sonrasında Amerikan askerlerinin de 2011 sonunda büyük ölçüde ülkeden ayrılmasıyla İran’ın Irak siyaseti üzerinde etkisinin arttığı görülmüştür. Irak’tan çekilmeden önce kendisine daha yakın olarak gördüğü İyad Allavi liderliğindeki el-İrakıyye öncülüğünde bir koalisyon hükümetinin kurulmasını isteyen ABD karşısında giderek daha fazla İran’a yaklaşmak suretiyle başbakanlık koltuğunu korumak isteyen Maliki’nin kurduğu koalisyon hükümeti çok hassas dengelere dayanmıştı. İlk kurulduğunda hem ABD’nin hem Kürtlerin hem de İran’ın desteğine muhtaç bir hükümetti. Ülkede ABD işgali sonrasında bu ülkenin gözetiminde yapılan anayasanın öngördüğü Şii Araplar, Sünni Araplar ve Kürtler arasındaki güç paylaşımı da zaten bunu öngörüyordu. Maliki hükümetinin zamanla bu hassas dengeyi gözetmekten vazgeçerek Sünni Arapları önemli isimlerini karşısına alması ve bazı dönemlerde Kürtleri de rahatsız edecek politikalara yönelmesi, onun iyice ülkedeki Şii Araplara dayanan bir iktidara sahip olması sonucunu doğurdu. Bu durum aynı zamanda Tahran’ın Bağdat üzerindeki etkinliğini artırması anlamına gelmiştir.

İran'ın Irak merkezi hükümeti üzerindeki etkisinin artması, Tahran'ın Ankara ile yaşadığı sorunları da Bağdat'a taşıması ve Türkiye'nin Irak üzerindeki etkisini sınırlandırma çabalarını artırması sonucunu doğurmuştur. Bu çerçevede Maliki Hükümeti'nin Türkiye karşısındaki politikası giderek sertleşmiştir.

2- Yine İran'ın etkisinden de bağımsız düşünilemeyecek bir başka faktör de Suriye'de yaşanan iç savaşta Türkiye ve Irak'ın farklı pozisyonlarda olmalarıdır. Maliki yönetiminin Suriye konusunda İran'la benzer bir politika izleyerek Esad Yönetimine destek vermesi kaçınılmaz olarak Suriyeli muhaliflere destek veren Ankara ile Bağdat'ı karşı karşıya getirmiştir. Türk mediasında Irak Başbakanının Suriye yönetimine destek vermesi için PKK liderleriyle görüştüğü iddiaları,³² Maliki'nin Esad yönetimine destek veren açıklamaları,³³ muhaliflere destek veren ülkelere yönelik suçlamaları³⁴ ve Şam yönetimine destek veren İran uçaklarına hava sahasını açık tutması³⁵ Türkiye-İran ilişkilerinde olduğu gibi Türkiye-Irak ilişkilerinde de olumsuz havayı artırmıştır.

3- 2012 yılında Türkiye ile Irak arasındaki ilişkilerin bozulmasında belki de en fazla rol oynayan faktör Ankara'nın Erbil ile başta ekonomik alan olmak üzere geliştirdiği sıkı ilişkiler olmuştur. Türkiye'nin Barzani liderliğindeki Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKBY) ile ilişkilerini geliştirme konusunda attığı her adım, bu bölge üzerinde kontrolü her geçen gün kaybeden Bağdat yönetimini rahatsız etmiştir. Türkiye'nin bu çerçevede son yıllarda çok önemli bir politika değişikliğine gittiğinin altını çizmek gerekir. Geçen yıllarda, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasını ve bu ülkenin kuzeyinde bağımsız bir Kürt devletinin oluşmasının engellenmesini Irak politikasının temel hedefi olarak belirleyen Ankara'nın, artık son dönemde izlediği politikayla Irak'ın toprak bütünlüğüne zarar verecek şekilde Kuzey Irak'taki otonom yapının devletleşmesine giden yola hizmet ettiği eleştirilerine maruz kaldığı görülmektedir.

Ancak Türkiye, her ne kadar IKBY ile geliştirdiği ilişkilerle Erbil'in Bağdat karşısındaki konumunu güçlendirse de, bu bölgede bağımsız bir Kürt devletinin oluşmasına karşı çıkmakta, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasını savunmakta, ancak asıl olarak Maliki'nin izlediği otoriter politikalarla Irak'ın bölünmesine giden yola hizmet ettiğini savunmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin Irak politikasının önemli bir başka hedefinin de PKK'nın bu ülkenin kuzeyinden kendisine yönelik saldırılarını durdurmak olduğu hatırlanırsa, Ankara IKBY ile kurduğu sıkı işbirliğiyle Barzani yönetiminin PKK'nın kendi kontrolündeki bölgeden Türkiye'nin güvenliğine zarar verecek eylemlerde bulunmasını engellemeye çalışmakta olduğu görülür. Yani Türkiye, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması hedefinden vaz geçmemiştir; ancak IKBY ile işbirliği yaparak bu bölgeden gelebilecek tehditlere daha kolay karşı koyabileceğini düşündüğü için Barzani yönetimine karşı politikasını değiştirmiştir.

Ankara'nın Erbil'e karşı politikasını değiştirmesinin bir başka nedeni ekonomik gerekçelerdir. "Dünyanın ilk 10 ekonomisi arasına girmek" gibi

kendisi için belirlediği hedeflere ulaşabilmek için ticaretini ve özellikle komşu ülkelerdeki ekonomik aktivitelerini artırmak zorunda olduğunu düşünen Türkiye’nin 2012 yılında IKBY ile ekonomik ilişkileri hızlı bir şekilde artırdığı görülmüştür. 2012 yılında Türkiye’nin en fazla ihracat yaptığı Ortadoğu ülkesi konumunda olan Irak’a yaptığı ihracatın çok önemli bir bölümünü IKBY kontrolündeki bölgeye yapan Türkiye’nin bu bölgedeki yatırımları da önemli boyutlara ulaşmıştır. Türkiye’nin özellikle enerji alanında IKBY ile imzaladığı anlaşmalar Bağdat yönetimi tarafından sert tepkiyle karşılanmış, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı’nın (TPAO) aynı yılın Mayıs ayında Kuveyt ve BAE’den ortaklarıyla Basra bölgesinde elde ettiği³⁶ bir petrol arama lisansı Kasım ayı başında iptal edilmiştir.³⁷ Aralık ayı başında ise Erbil’deki bir enerji konferansına katılmak için bu kente gitmek için yola çıkan Enerji Bakanı Taner Yıldız’ın uçağı Irak hava sahasından geri çevrilmesi Ankara ile Bağdat arasındaki krizin ulaştığı noktayı gösteren başka bir örnek olmuştur.³⁸ Dışişleri Bakanı Davutoğlu’nun Ağustos ayı başında Erbil’de IKBY Başkanı Mesut Barzani ile görüşmesinin ardından buradan Kerkük’ü ziyaret etmesi³⁹ ve bu ziyaretten rahatsız olan Maliki yönetiminin Türkiye’ye yönelik sert eleştirileri Ankara’nın Irak politikasında son dönemde yaşanan dönüşümün açık göstergelerinden biri olmuştur.⁴⁰ 2003 Savaşı sonrasında Kerkük’ün statüsü konusunda çok aktif bir politika izleyerek bu bölgenin IKBY kontrolüne girmemesi için Bağdat yönetimiyle sıkı bir işbirliği yapan Türkiye artık Maliki yönetimini rahatsız edecek şekilde Kerkük konusunda Barzani ile işbirliği yapmaktaydı.

4- Türkiye ile Irak merkezi yönetimi arasındaki ilişkilerin bozulmasında önemli rol oynayan bir başka faktör, Maliki’nin ülke içerisindeki hassas dengeleri gözetme konusunda başarısız olması sonucu Sünni Araplarla yaşadığı sorunlarda Ankara’nın izlediği politikadan rahatsız olması olmuştur. Türkiye’nin IKBY ile yakınlaşması nasıl Bağdat yönetimini rahatsız etmişse, Sünni Arapların önemli liderlerinden Tarık el-Haşimi’nin Irak’ı terk etmek zorunda kalması sonucunda Nisan ayında Türkiye’ye sığınması ve Ankara tarafından Irak’a teslim edilmeyip korunması da Maliki Yönetimi’ni öfkelenmiştir. Maliki’nin Sünni Araplara karşı uyguladığı baskı politikalarının ülkedeki şiddeti tırmandıracağını ve IKBY ile yaşadığı sorunları diyalog yoluyla çözme konusundaki başarısızlığının Irak’ı bölünmeye götüreceğini düşünen Ankara, bir yandan Maliki Yönetimi’ne bu olumsuz politikalarından vaz geçme telkinlerinde bulunmuş, ancak diğer yandan da bu konuda gerekli adımların atılmadığını gördükçe kendisi gerekli gördüğü durumlarda Maliki’nin baskı politikalarından olumsuz etkilenen kesimlerle işbirliği yapmaktan geri durmamıştır. Bu durum da Bağdat ile Ankara arasında ilişkilerin giderek bozulmasına yol açmıştır. Bu çerçeveden bakıldığında Ankara’nın Bağdat karşısında Suriye’deki politikasına benzer bir tercih yapmakla karşı karşıya geldiği tespiti yapılabilir. Kendi ülkesinin ve halkının zarar görmesine yol açacak politikaları konusunda Maliki Yönetimi’ni uyarılmış, telkinlerinin dinlenmediğini gördüğünde ise, Maliki Yönetimi’ni rahatsız edeceğini bile

bile muhaliflerle işbirliği yapmaktan ve onlara destek vermekten geri durmamıştır. Ancak Suriye'den farklı olarak, Maliki'nin muhalifleri dışlayan politikalarına son verip bütün kesimlerin siyasal süreçlerde olması gereken yeri almalarına yönelik bir politika izlemesi durumunda Türkiye'nin Irak merkezi hükümetiyle ilişkilerini düzeltme şansı halen daha vardır.

Bu sayılan nedenlerden dolayı Türkiye ile Irak arasında 2012 yılında giderek bozulan ilişkilerin geldiği noktayı gösteren iki örnek olarak Irak Başbakanı Maliki'nin 20 Nisan tarihinde yaptığı açıklama ve Başbakan Erdoğan'ın buna tepki olarak dile getirdiği görüşleri gösterilebilir. Tarık el-Haşimi'nin Türkiye'de kabul görmesini sert bir dille eleştiren ve Türkiye'yi Irak'ın içişlerine karışmakla suçlayan Irak Başbakanı "Türkiye bölgede düşman haline geliyor" şeklindeki sözleriyle gerginliğin ulaştığı boyutu göstermişti.⁴¹ Buna karşılık Türkiye'nin Irak'ın içişlerine karışma niyeti olmadığını söyleyen Başbakan Erdoğan, "Maliki'nin ceberut anlayışı demokrasi ile uyumlu değildir" ifadeleriyle Irak Başbakanı'nı ülkesinde yaşanan karışıklıklardan sorumlu tutmuştur.⁴²

Ekonomik İlişkiler

2012 yılında Türkiye'nin Suriye yönetimi ve ona destek veren İran ve Irak'la yaşadığı sorunlara rağmen Ortadoğu ülkeleriyle toplam dış ticaretinin 2011 yılı ile karşılaştırıldığında, yaklaşık yüzde 32 oranında artışla 48,3 milyar dolardan 63,6 milyar dolara yükseldiği görülmüştür. Bu durum, Türkiye'nin ekonomik kalkınması ile dış politikası arasında çok yakın bir ilişki gören Ankara'nın siyasi ilişkilerde yaşanan sorunları ekonomik alana yansıtılmaktan kaçındığını göstermektedir. 2012 yılı dış ticaret rakamlarının analiz edilmesinde göze çarpan başka bir durum, genel dış ticaretindeki yapıdan farklı olarak Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle dış ticaretinin fazla vermesidir. Türkiye ciddi bir dış ticaret açığı yaşayan ve bunun getirdiği bir cari açık problemine sahip bir ülke olmasına rağmen Ortadoğu ile dış ticarete bu genel trendin aksine, Türkiye'nin bu ülkelere ihracatının ithalatına göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. 2012 yılında Türkiye Ortadoğu ülkelerine 42,4 milyar dolarlık ihracat yaparken bu ülkelere ithalatı 21,4 milyar dolar düzeyinde kalmıştır. 2012 yılında Ortadoğu ülkelerine ihracat bir önceki yıla göre yüzde 52 oranında bir artış göstermiştir.

AK Parti döneminde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle dış ticaretinin nasıl gelişme gösterdiğine bakıldığında ve bu dönem önceki on yıllarla karşılaştırıldığında ise, bu dönemde çok büyük artışların olduğu görülür. AK Parti'nin iktidar olduğu 2002-2012 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle dış ticareti 11,1 kat artmışken, 1990-2000 yılları arasında bu artış yalnızca 1,3 kat, 1980-1990 arasında ise 1,4 kat olmuştur. Türkiye'nin toplam dış ticaretinde Ortadoğu ülkelerinin payı ise 2002 yılında yüzde 6,6 iken 2012'de yüzde 16,4'e yükselmiştir. Bu rakamlar, Arap Dev-

rimleri sürecinde bazı Ortadoğulu komşularıyla yaşadığı sorunlara rağmen Türkiye’nin AK Parti yönetimi döneminde Ortadoğu’ya verdiği önemi göstermektedir. Bu durum hem “Ortadoğu’nun ihmal edilmişliğine son verilmesi” hem de “dış politikanın ekonomik kalkınmanın hizmetine sunulması” şeklindeki yaklaşımların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. Türkiye-Ortadoğu Dış Ticareti

	İhracat (milyon \$)	İthalat (milyon \$)	Dış Ticaret Hacmi (milyon \$)	Toplam Ticarette Payı (%)
2012	42.451	21.410	63.681	16,4
2011	27.934	20.439	48.373	12,9
2010	23.294	13.010	36.304	12,1
2005	10.184	6.066	16.254	8,6
2002	3.439	2.321	5.760	6,6
2000	2.572	3.373	5.945	7,3
1990	1.629	2.705	4.334	12,3
1980	550	2.429	2.979	27,1
1980-2012 Arası Artış	77,1 kat	8,8 kat	21,3 kat	
1980-1990 Arası Artış	2,9 kat	1,1 kat	1,4 kat	
1990-2000 Arası Artış	1,5 kat	1,2 kat	1,3 kat	
2002-2012 Arası Artış	12,3 kat	9,2 kat	11,1 kat	

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistiklerinden derlenmiştir⁴³

2012 yılında Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleriyle ticaretine ülkeler bazında bakıldığında ise üç ülkenin öne çıktığı görülmektedir: Irak, İran ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE). Bu ülkeler arasında ise İran en fazla ticaret hacmine sahip olduğumuz Ortadoğu ülkesi olarak öne çıkarken (21,8 milyar dolar), Irak Ortadoğu’da en fazla ihracat yaptığımız ülke konumundadır (10,8 milyar dolar). Türkiye’nin Irak’a yaptığı ihracat son yıllarda çok hızlı bir şekilde artış göstermektedir ve yakında Almanya’yı da geçerek Irak’ın Türkiye’nin sadece Ortadoğu ülkelerine değil, toplam ihracatında ilk sıraya yerleşeceği beklenmektedir. Bu ülkeye ihracatın yüzde 90 civarındaki kısmı İKBY bölgesine yapılmaktadır.⁴⁴

Tablo 2. AK Parti Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleriyle Ticaretinin Gelişimi (Milyon \$)

	İhracat			İthalat		
	2002	2010	2012	2002	2010	2012
Irak	829	6.036	10.822	41	153	149
İran	333	3.044	9.921	920	7.645	11.964
BAE	457	3.332	8.174	100	698	3.596
Mısır	326	2.250	3.679	118	926	1.342
S.Arabistan	554	2.217	3.676	120	1.380	2.171
İsrail	861	2.080	2.329	544	1.359	1.710
Lübnan	187	618	845	41	228	176
Suriye	266	1.844	497	314	452	67
Ürdün	116	571	770	18	42	95
Yemen	119	330	485	0,3	1	368
Kuveyt	139	395	290	26	214	278
Umman	31	129	268	0,7	39	52
Katar	15	162	257	10	177	466
Bahreyn	17	172	208	19	71	158
Filistin	4	40	62	0,01	0,5	463

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

İran ile ticaretin de, siyasi alanda yaşanan bütün sorunlara rağmen 2012 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık yüzde 26'lık bir artışla 21,9 milyar dolara ulaştığı görülmüştür. Bu artışta, İran'ın kendisine karşı uygulanan yaptırımlar nedeniyle Türkiye'ye sattığı doğalgaz ve petrolün karşılığını altın olarak almasının önemli bir payı olsa da, yaklaşık 6,5 milyar doları bulan altın ve diğer değerli taşlar ithalatı dışarıda bırakıldığında Türkiye-İran ticaretinin 2012 yılında yaklaşık olarak 2011'deki seviyesinde olduğu görülür. Bu çerçevede dikkat çekilmesi gereken bir başka nokta ise, İran'a karşı uygulanan yaptırımların ağırlaştırılmasına rağmen Türkiye'nin sadece BM kapsamındaki yaptırımlara uygun davranacağını ilan etmesi ve ABD ve AB tarafından İran'a uygulanan yaptırımları kendi çıkarlarına zarar vereceği gerekçesiyle reddetmesidir.⁴⁵ Bu politika çerçevesinde Türkiye'nin İran'dan mineral yakıt (büyük ölçüde petrol ve doğal gaz) ithalatı küçük bir azalışla 2012'de 10,7 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiş (2011'de 11 milyar dolardı) ve İran Türkiye'nin petrol ithalatının yaklaşık yarısını temin ettiği ülke olmaya devam etmiştir.

Türkiye'nin son dönemde sorun yaşadığı başka iki ülke olan İsrail ve Suriye ile dış ticaretinin bu sorunlardan ne düzeyde etkilendiğine gelindiğinde ise, bu sorunların düzeyine göre değişik etkilerin söz konusu olduğu görülür. Suriye merkezi yönetimiyle yaşanan sorunların çok büyük boyutlarda olması ve bu ülkede yaşanan iç savaş yüzünden toplam dış ticaretinin ciddi oranlarda azalması nedeniyle Türkiye 2012 yılında Türkiye-Suriye ticaret hacmi büyük düşüş yaşamıştır. İlişkilerin iyi olduğu 2010 yılıyla karşılaştırıldığında

Türkiye’nin Suriye’ye ihracatı yüzde 73 oranında azalarak 497 milyon dolara gerilerken, bu ülkeden ithalatı yüzde 85 oranında bir azalışla 67 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Aynı dönemde Gazze Saldırısı/Ablukası, Davos Krizi ve Mavi Marmara Krizi nedeniyle siyasi açıdan sorunlar yaşadığımız İsrail ile ticaretimiz ise bu olumsuz siyasi atmosferden fazla etkilenmeyerek artış göstermiştir. Türkiye’nin 2010 yılında 2 milyar dolar düzeyinde olan İsrail’e ihracatı 2012 yılında 2,3 milyar dolara çıkarken aynı dönemde bu ülkeden ithalatı 1,3 milyar dolardan 1,7 milyar dolara yükselmiştir.⁴⁶

Sonuç

2012 yılında Arap dünyasında yaşanan değişim dalgasının iyice belirginleşmesi Türkiye’nin Ortadoğu bölgesine yönelik politikasında giderek artan bir şekilde etkisini göstermiştir. Son dönemlere kadar kendisi Ortadoğu bölgesindeki çatışmalara doğrudan taraf olmaktan uzak durmaya çalışan ve daha çok “arabulucu/kolaylaştırıcı” rolüyle bu çatışmaların çözümüne katkıda bulunmaya çalışan Ankara’nın artık bu rolü oynaması zorlaşmış ve özellikle Suriye çerçevesinde yaşanan gelişmeler Türkiye’yi taraf olmaya zorlamıştır.

Suriye çatışmasında tercihini muhalifleri desteklemek şeklinde belirleyen Ankara’nın Esed Yönetimi ve ona destek veren İran, Irak ve Rusya gibi ülkelerle sorunları 2012 yılında giderek artmıştır. Türkiye’nin muhaliflere desteği bu ülkeler tarafından sert şekilde eleştirilirken, Suriye’de yaşanan çatışmaların Türkiye topraklarına sıçrayarak Türk vatandaşlarının ölümüne yol açması Türkiye’de ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır. Bu gelişmelerin oluşturduğu gergin atmosferde bir Türk F-4 eğitim uçağının Suriye tarafından düşürülmesi Türkiye’yi Suriye’ye doğrudan müdahalenin eşiğine getirmiş, ancak bu kaosun içerisine sürüklenmek istemeyen Ankara Suriye’ye yönelik kapsamlı bir müdahaleden uzak durarak, sınırdaki bazı Suriye hedeflerine karşı misilleme yapmak ve bu ülkeyle sınırını tahkim ederek gelebilecek hava saldırılarına karşı Batılı müttefiklerinden temin ettiği Patriot füzelerini sınır bölgesine yerleştirmekle yetinmiştir. NATO çerçevesinde Batılı müttefiklerini dahil etmek suretiyle Türkiye Suriye konusunda yalnız hareket etmek istemediğini de göstermiş oluyordu.

Suriye konusundaki muhaliflere destek verme tercihi çerçevesinde İran ve Irak ile arasında sorunlar yaşansa da, bu tercihi Türkiye’yi Arap dünyasının birçok ülkesiyle yakınlaştırmıştır. Başta Suudi Arabistan ve Katar olmak üzere Arap ülkelerinin büyük bir çoğunluğu Suriye konusunda Türkiye ile birlikte hareket etmiş ve Esed Yönetimi’nin devrilmesi konusunda çaba sarf etmiştir. Ancak bu ülkeler ile Suriye konusunda söz konusu olan işbirliğinin Mısır konusunda da devam ettiğini ileri sürmek mümkün değildir. Türkiye’nin Mısır’da demokratik sürece destek veren ve yapılan demokratik seçimler sonrasında cumhurbaşkanı seçilen Müslüman Kardeşler teşkilatının liderlerinden Muhammed Mursi ile sıkı işbirliğine yönelik politikası Suudi

Arabistan gibi K3rfez 3lkelerinde olumsuz karşılanmıştır. M3sl3man Kardeşler teşkilatını ve savunduğu din ve siyaset anlayışını kendileri için bir tehdit olarak algılayan Suudi Arabistan ve diğer K3rfez 3lkeleri Muhammed Mursi d3neminde Mısır'a ekonomik destek vermemişler, T3rkiye'nin verdiği desteği de olumsuz karşılamışlardır. Bu 3lkeler arasında sadece Katar diğerlerinden farklı hareket etmiş ve T3rkiye ile birlikte Mursi Y3netimi'ne destek vermiştir.

Ortadoğu'da Arap Devrimleri ile birlikte yaşanan değişim dalgası 2012 yılında T3rkiye'nin Ortadoğu politikası 3zerindeki etkisini iyice hissettirmiştir ve bu hareketliliğin daha uzun yıllar s3rme ihtimali d3ř3n3ld3Đ3nde T3rkiye'nin politikalarındaki etkisinin de uzun yıllar s3receği beklenmelidir. Bu ereve de Ankara'nın Ortadoğu b3lgesini çok daha iyi analiz edecek karar mekanizmalarına sahip olmak için siyasi, ekonomik, diplomatik ve akademik imkanlarını geliştirecek adımlar atması da zorunludur.

Notlar

- 1 "Suriye'nin Dostları İstanbul'da toplandı", *Dünya*, 1 Nisan 2012.
- 2 "İran'dan 'Suriye'nin düşmanları' eleştirisi", *Milliyet*, 3 Nisan 2012.
- 3 "Ortadoğu'da değişimi yöneteceğiz", *Milliyet*, 27 Nisan 2012.
- 4 "Mursi: Suriye'de değişimin zamanı geldi", *Zaman*, 6 Eylül 2012.
- 5 Suudi Arabistan 11 Eylül'de yine Kahire'de gerçekleştirilen bürokratlar düzeyindeki toplantıya temsilci göndermişti. "Suriye Dörtlüsü Kahire'de toplandı", *Sabah*, 11 Eylül 2012.
- 6 "Kahire'deki Suriye toplantısı sona erdi", *Zaman*, 18 Eylül 2012.
- 7 "Suriye toplantısı sona erdi", *Habertürk*, 18 Eylül 2012.
- 8 "Türkiye-Mısır-İran arasındaki Suriye konulu üçlü toplantı ertelendi", *Zaman*, 8 Kasım 2012.
- 9 Ayın Tarihi, 17 Ekim 2012; "Erdoğan, Ahmedinejad'a üçlü sistem önerdi", *Yeni Şafak*, 16 Eylül 2012.
- 10 "Başbakan Erdoğan: Türkiye'nin angajman kuralları değişmiştir", *Zaman*, 26 Haziran 2012.
- 11 "Suriye tezkeresi TBMM'den geçti", *Akşam*, 4 Ekim 2012.
- 12 "Suriye'den 'Türkiye sınırına patriot' açıklaması", *Milliyet*, 23 Kasım 2012.
- 13 "İran'dan Suriye için mekik diplomasisi", *Hürriyet*, 24 Kasım 2012.
- 14 "İran: 'Patriot füzeleri bölgesel savaşa yol açar'", *Milliyet*, 25 Kasım 2012.
- 15 "Patriot dünya savaşı çıkaracak", *Sabah*, 16 Aralık 2012.
- 16 "Tahran: Patriot yerleştirilmesi kışkırtıcı olur", *Radikal*, 18 Aralık 2012.
- 17 "Türkiye, Suriyeli diplomatları sınır dışı ediyor", *Hürriyet*, 30 Mayıs 2012.
- 18 "Halep Başkonsolosu Ankara'ya döndü", *Sabah*, 24 Temmuz 2012.
- 19 "İran yine Türkiye'ye çattı", *Hürriyet*, 9 Nisan 2012.
- 20 "İran: Türkiye, Suriye gerçeklerini kabul ederse ortak diplomasi zemini sağlar", *Zaman*, 4 Ocak 2012.
- 21 "İran'dan 'Suriye'nin Düşmanları' eleştirisi", *Milliyet*, 3 Nisan 2012.
- 22 "İran: 'Patriot füzeleri bölgesel savaşa yol açar'", *Milliyet*, 25 Kasım 2012.
- 23 "İran Genelkurmay Başkanı Hasan Firuzabadi: 'Sıra Türkiye'ye gelir'", *Star*, 7 Ağustos 2012.
- 24 Ayın tarihi, 10 Ağustos 2012.
- 25 "Arınç İran'ı suçladı", *TRT Haber*, 11 Ağustos 2012; "İran istihbaratı SAVAK, MİT'e ihanet etti", *Zaman*, 13 Ağustos 2012.
- 26 "İran'a saldıırırsan karşında bizi bulursun", *Yeni Şafak*, 17 Mart 2012.
- 27 Ayın Tarihi, 29 Mart 2012.
- 28 "Hiçbir faktör İran-Türkiye ilişkilerini bozamaz", *Fars Haber Ajansı*, 23 Mayıs 2012.
- 29 "İran ajanlarından PKK'ya koordinat", *Sabah*, 31 Ağustos 2012; "İran istihbaratı, PKK'ya silah yolladı", *Milliyet*, 23 Kasım 2012; "PKK'lı'dan İran'la ilgili çok iddialar", *Türkiye*, 31 Aralık 2012; "PKK sığınaklarında İran yapımı el bombaları", *Zaman*, 29 Nisan 2012.
- 30 Levent Gültekin, "Sedat Laçiner'in bu yaptığına ne denir?", *Gazeteciler.com*, 4 Eylül 2012; Tamer Korkmaz, "Panikleyen Cambaz", *Yeni Şafak*, 30 Kasım 2012; Salih Tuna, "İran'la savaşalım mı derdiniz nedir?", *Yeni Şafak*, 11 Ağustos 2012; Hilal Kaplan,

- "İsrail'le barışalım, İran'la savaşalım mı?", *Yeni Şafak*, 7 Eylül 2012.
- 31 "Davutoğlu'ndan İran'a Suriye çağırısı", *Hürriyet*, 18 Aralık 2012.
- 32 "Maliki Suriye'ye destek için PKK ile görüştü", *Radikal*, 16 Ekim 2012
- 33 "Maliki: Esad'ın hükümeti devrilmez", *Fars Haber Ajansı*, 2 Nisan 2012.
- 34 "Maliki: Suriye'de Ateşi Kırıklayanlar Bu Ateşle Yanacaklar", *IRIB Türkçe*, [http://turkish.irib.ir/haberler ...](http://turkish.irib.ir/haberler...) ;
- "Maliki: "Türkiye Suriye ile gerginliği abartıyor", *CNN Türk*, 10 Ekim 2012.
- 35 "Esad'a Maliki desteği", *Sabah*, 3 Aralık 2012.
- 36 "TPAO Irak'ta petrol ihalesi kazandı", *Sabah*, 31 Mayıs 2012.
- 37 "Irak'tan Türkiye'ye petrol şoku", *Milliyet*, 7 Kasım 2012.
- 38 "Havada 'Kürt petrolü' krizi: Bakan Yıldız'ın uçağı Erbil'e gidemedi", *Radikal*, 4 Aralık 2012.
- 39 "Davutoğlu'ndan Kerkük seferi", *Sabah*, 3 Ağustos 2012.
- 40 Irak Dışişleri Bakanlığı sitesinde yer alan bir açıklamada, Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisi ve onayı dışında gerçekleştirildiği ileri sürülen Davutoğlu'nun ziyareti "Irak'ın içişlerine arsızca bir müdahale" olarak nitelendirilmiştir. "Davutoğlu'ndan Kerkük sürprizi", *Milliyet*, 3 Ağustos 2012.
- 41 "Maliki: Türkiye düşman haline geliyor", *Yeni Şafak*, 20 Nisan 2012.
- 42 Süleyan Yaşar, "Maliki'ye şov fırsatı vermeyiz", *Sabah*, 22 Nisan 2012.
- 43 <http://tuikapp.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=5¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5809>
- 44 "Irak ihracat liginde yakında 1 numara olacak", *Milliyet*, 9 Şubat 2013.
- 45 "AB'nin İran kararları bizi bağlamaz", *Yeni Şafak*, 24 Şubat 2012; "Ambargo İran ile ticareti engellemez", *Yeni Şafak*, 28 Mart 2012; "Erdoğan: Yaptırımlara rağmen İran'dan gaz alacağız", *Fars Haber Ajansı*, 4 Aralık 2012; "Amerika'nın kararı Amerika'yı bağlar", *Yeni Şafak*, 6 Aralık 2012.
- 46 2009 rakamlarının 1.522 milyon dolar (ihracat) ve 1.074 milyon dolar (ithalat) olduğu da göz önünde bulundurulursa siyasi kriz döneminde de yaşanan bu ticaret artışının süreklilik ifade ettiği görülür.